

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

Свідоцтво
про державну
реєстрацію
серія КВ
№ 23982-138223
від 14 червня 2019 р.

**ВИЩА
ОСВІТА
УКРАЇНИ**

Засновано
в 2001 році

Передплатний індекс
23823

**ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЧАСОПИС
2 (89)' 2023**

DOI: 10.32782/UDU-VOU.2023.2(89)

Засновники

ДЕРЖАВНЕ ІНФОРМАЦІЙНО-ВИРОБНИЧЕ ПІДПРИЄМСТВО
ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Редакційна колегія журналу «Вища освіта України»

Головний редактор

Віктор АНДРУЩЕНКО, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, ректор Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Редакційна колегія

Валентина БОБРИЦЬКА, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Наталія ДЕМ'ЯНЕНКО, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Любов ДРОТЯНКО, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного авіаційного університету

Наталія КОЧУБЕЙ, доктор філософських наук, професор, професор кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (заступник головного редактора)

Сергій КУРБАТОВ, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, професор кафедри соціології Київського національного університету імені Вадима Гетьмана, радник президії НАПН України

Владислава ЛЮБАРЕЦЬ, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Олена МАТВІЄНКО, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри початкової освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Наталія МОЗГОВА, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Мар'я НЕСТЕРОВА, доктор філософських наук, професор, професор кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, академічний куратор кафедри Жана Моне «Соціальні та культурні аспекти Європейських Студій», директор Європейського центру досконалості «Європейські студії соціальних інновацій в освіті»

Володимир СЕРГІЄНКО, доктор педагогічних наук, професор, директор навчально-наукового інституту перепідготовки та підвищення кваліфікації Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Віолета СКИРТАЧ, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного педагогічного університету

Діана СПУЛБЕР, доктор філософії, професор Університету Генуї (Італія)

Наталія ТИТОВА, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики професійної освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Олена ЯЦЕНКО, кандидат філософських наук, доцент, запрошений дослідник Інституту інженерії, орієнтованої на людину, Школа інжинірингу та інформатики Бернського університету (Швейцарія)

Редакційна рада

Віль БАКІРОВ, доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, академік НАПН України, радник ректора Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Галина БЕРЕГОВА, доктор філософських наук, професор, професор кафедри журналістики та філології Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика

Леонід ГУБЕРСЬКИЙ, доктор філософських наук, професор, академік НАН України, академік НАПН України, радник ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Володимир ЄВТУХ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, декан факультету соціально-економічних наук Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Ірина ЄРШОВА-БАБЕНКО, доктор філософських наук, професор, професор кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Наталія РІДЕЙ, доктор педагогічних наук, професор, в.о. завідувача кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Григорій ТОРБІН, доктор фізико-математичних наук, професор, проректор з наукової роботи Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Адреса редакції:

01601, м. Київ вул. Пирогова, 9,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
тел.: +38-044-239-30-17

Матеріали для публікації можна надсилати електронною поштою: vou@udu.kyiv.ua
сайт журналу: journals.udu.kyiv.ua/index.php/vou

Схвалено рішенням вченої ради Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
протокол № 8 від 27.06.2023 р.

Катерина ГОНЧАРЕНКО

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова
<https://orcid.org/0000-0003-1162-9464>

Ключові слова: мислення, рефлексія, свідомість, освіта, методологія, нівелляція, теоретизування, практичність.

У даній розвідці, насамперед, розглядається специфіка філософії, філософського знання та процесу мислення як такого, що здатен впливати на формування свідомої істоти. Обстоюється думка щодо необхідності визнання філософської освіти як основоположної щодо формування здатності мислити.

Філософський підхід до осягнення сутності будь-якого явища чи процесу завжди зводився до суто теоретико-методологічних прийомів, які нібито лише й доступні даній царині знання. Але це далеко не так. Філософія – це досить специфічна система знання, яка вміє віднаходити смисловий зріз будь-чого та надає можливості до вживлення цього в практичну діяльність. Філософські методи залишаються найважливішими методологічними підставами

УДК 37:008
DOI 10.32782/UDU-VOU.2023.2(89).04

МІСЦЕ ФІЛОСОФІЇ В ОСВІТІ: НАШ ФОРМАТ

© Гончаренко К., 2023

та ефективним інструментом осмислення нової реальності та процесів нашої дійсності, і це осмислення мало б закладатися в освітній фундамент, а натомість ми отримуємо якщо не нівелювання філософії, то виведення її «на ринок».

Здатність мислення, якій, в першу чергу, сприяє філософія, – це та навичка, якій варто вчитися та розвивати, а не замінити її різноманітними «підсолоджувачами» надуманої інтелектуальної діяльності. Рефлексія як особлива здатність теж вимагає умов та певного знання, адже саме на основі цього й буде формуватися пізнавальний інтерес та постійне «розумове тренування». От як без знання категоріальної структури мислення навчити людину самостійно робити вибір? Як без критичного філософського мислення, без рефлексивності по відношенню до світу та до себе жити людині в сучасному світі? Ні, звісно, можна, і рецепти ми знайдемо. Але чи не доречніше було б на рівні освіти залишити можливість до закладання міцного фундаменту всього подальшого життя?

Ще Рене Декарт обстоював думку про те, що людина є мислячою субстанцією, яка здатна піддати сумніву абсолютно все, окрім власної спроможності бути свідомою/мислячою. Звісно, це можна тлумачити на будь-який кшталт, особливо якщо підмінити поняття мислення банальною формою «думання». Кожна людина, майже щомиті, проганяє своїм мозком купу думок наче тарганів по склу. Звісно, якщо ця людина не є буддистським монахом чи просвітленим. Механізм роботи її внутрішньо-вмонтованої здатності до думання працює за принципом барабану пральної машини, що безперестанку прополіскує вкрай залахмічений матеріал, що не приносить жодної користі, окрім хіба фіксування наявності думок. На противагу думанню мислення є здатністю більш високого порядку, але при цьому вимагає і більш високих затрат, більш якісного тренування та вміння фокусуватися на чомусь більш ґрунтовнішому аніж серпантин калейдоскопічної плинності. Відповідно, і результат, який може дати мислення, значно якісно-відмінніший за малоефективне чи і взагалі безрезультатне думання. Однак дійти до мислення сучасній людині надто складно. З одного боку, вона сама є вкрай лінивою істотою, що не обтяжує себе надто громіздким контентом, а з іншого, освіта, або скоріше її соціально-корисна частина, складається далеко не з професійних знань, а з яскравих, місцями беззмистовних, блискіток, що прилипають до стінок душі.

Вступ. У всі часи, в різні історико-філософські епохи, при будь-яких політичних режимах чи формах правління – філософія, будь-то вона наукою, світоглядним орієнтиром, формою світосприйняття etc., в будь-якому випадку визнавалася «чимось», що має відношення до мислення. Її робили привілеєм жебраків та психічнохворих, вона могла отримувати статус «не для всіх» та шлейф елітарності, вона може видаватися чимось незрозумілим, а в структурі освітнього процесу отримати характеристику «навіщо це». В умовах сьогодення, коли

людина з впевненістю Ванги та не меншим градусом корисливості ніж у Ніро Вульфа, звикла пророкувати своє майбутнє, філософія ще й асоціюється зі статусом «безробітній», тому що в жодному з оголошень про пошуки роботи, ми не знайдемо: «потрібен філософ». До речі, якщо ми введемо в пошуковик «високоплатувані професії 2023», то на рівні з IT-сферою та псевдонауковим психологічним різноманіттям в світі визнаються та високо цінуються/оплачуються ще й: «дегустатор корму для тварин» – освіта ролі не грає, але можна промислову; «психолог для тварин», «вчитель плавання для собак» – можна мати ветеринарну чи психологічну освіту; «менеджер зі щастя» чи «професійний обіймач» тощо. На нашу думку, аби ази філософії/критичного мислення прищеплялися ще з дитинства, а мислення було такою ж вимогою як вакцинація проти коронавірусу, мабуть жодна людина б, при всьому капіталістичному метастазуванні в тканину соціального, не погодилася б бути «дегустатором корму для тварин».

Таким чином, **об'єктом** є освітній простір, що всіляко витісняє щонайменші спроби мислення втиснутися в нього, а **предметом** даного дослідження філософія у її здатності до розвитку мислення. **Мета та завдання** дослідження полягають у з'ясуванні специфіки місця філософії в освіті «нашого формату» (йдеться не про відоме видавництво, а саме про український контекст).

Можливості філософії. У розмові Мішеля Фуко з Жан-П'єром Елькабахом («Фуко відповідає Сартру») є твердження, що наразі філософія, якщо не повністю зникла, то хіба жевріє ще окремими проблесками, і то в сферах, які вміють цінувати її потенціал. «...філософія, скажімо так, якщо не випарувалась, то принаймні розсіялась: існує теоретична робота, яка, сказати би, відмінюється у множині [se conjugue au pluriel]. Теорія, філософська активність продукуються у різних, так би мовити, відокремлених галузях» [1, с. 69], але не там, де їй повинно

було б бути місце. Мішель Фуко (та й не лише він один) вважав, що саме філософія повсякчас дає змогу не лише пізнати оточуючий світ, але й на основі пізнаного формувати уявлення про себе та продукувати знання. Власне, тут згадаймо відмінність між думанням та мисленням: думання не дає результату, а щодо мислення, то воно здатне породжувати нове знання, відкривати нові перспективи для людини та її життєдіяльності. Мислення здатне спонукати людину до інвестування в будь-яку з буттєвих сфер. Але чим далі людина відходить/втікає від цього, тим далі вона від «l'esprit humain»/людського ума, від свободи та людського існування. М. Фуко вважав, що вже за його часів філософія стала чимось лімітованим, навіть попри доступність її в освітньому просторі (а ми пам'ятаємо, що Франція є однією з країн де філософію вивчають ще в школі), вона переважно перетворюється на вивчення «історії для філософів».

Філософія формує не лише мислення, але й цілий мисленевий комплекс, що виводить в систему конструктів матеріали теоретизування, що складаються з відповідей на запитання по типу «що?», «куди?», «як це працює?», «яким чином це можна застосувати?» тощо. Звісно, саме через це філософію, за її «непрактичність», зводять до нуля. Хоча, знову ж таки, все лише через нерозуміння та обмеженість. Згадаймо хоча б приклад з монеткою. Коли ми підкидаємо монету, всі її переміщення в повітрі обумовлені механічними причинами, в яких немає нічого випадкового. Але з практичного погляду випадання аверсу чи реверсу чиста випадковість. Тому можна сказати, що це випадковості закономірні, проте самі закономірності випадкові. Відбувається те, що відбувається, а ми наклеюємо на це ярлики «випадковість» чи «закономірність».

Іноді ж філософію, яка намагається дати відповіді на ті ж таки екзистенційні запитання, зводять до якоїсь псевдонаукової депресивної балаканини про життя, смерть, щастя etc. Що, знову ж

таки, лише засвідчує рівень нерозуміння самої суті філософії, оскільки вона більше безпристрасна та менш схильна до оціночності. Висловлюючись мовою Ніцше, вона десь за межами «добра чи зла». Вона не дає якихось скілів чи лайф-хаків по типу «як прожити щасливе життя» чи «не впасти передчасно в маразм». Її завдання не надати людині якусь терапевтичну допомогу з області «життя в рожевих окулярах», хоча супутньо вона здатна це зробити, а навпаки, позбавити зайвих ілюзій та вказати на суть процесів, явищ, речей. Звісно ж, без претензії на істинність, в нашому безістиннісному сьогоденні. Але, якщо все ж не існує істини чи об'єктивної реальності, то, може, хоча б власне існування у вигляді свідомої мислячої істоти, що наділена волею, інтенційністю чи цілепокладанням, могли б хоч трішки прикрасити порожнє існування напередень Армагедону, який на кожного так чи інакше чекає? Це якщо говорити про особистісний вимір сприйняття філософії.

Якщо йдеться про площину наукового виміру, то віддавна будучи «наукою наук», філософія здатна розширити горизонти замкненого самого на собі будь-якого знання, в будь-якій сфері. Юриспруденція, квантова фізика, етика чи естетика – кожна з галузей наукового знання потребує мисленнєвого вправління, адже саме воно дозволяє вдивитися вглиб проблеми, прорахувати можливі наслідки, перспективи чи дати прогнози. Мислення, яке запускається філософією, філософуванням воно не лише критичне чи креативне, воно й логічне, й аналітичне і стратегічне водночас. Напевне Платон не дарма пропонував державцем назначити філософа, який вміє долати межі суто однієї сфери, до прикладу, політичної та бачити перспективу в масштабі.

То, філософ чи «свободний художник»? Вже давно в суспільній думці побутує твердження, що справжня діяльність – то силове/фізичне вправління. До речі, навіть до програмістів чи тих же нині популярних психологів такі пре-

тензії також є. Тобто, якщо ти не носиш цеглу з місця на місце, чи не копаєш яму – ти безкорисна, лінива істота. Або ж, якщо нікого не хейтиш в Facebook чи не просуваєш якогось блогу/себе в Instagram чи TikTok, то майже не існуєш. Хоча чого можна очікувати від суспільної думки, в якій молодь за орієнтир має, якщо не «завершити школу, нічого не робити і заробляти купу грошей», то чергові постанови мінісвіти на кшталт посилення проф-тех освіти (і на тому добре, що не до посилення аграрного сектору), зменшення гуманітарних дисциплін в школі та напевне збільшення уроків праці та гуртків «умілі ручки».

Звісно, це утрвана форма висловлювання, але за нею стоїть складна проблема нашого соціуму, яка полягає у тому, що визнання інтелектуальної роботи просувається надто повільними кроками. Або ж інтелектуальна робота підміняється дешевим блюзнірством (до прикладу, наразі до «тяжкої» інтелектуальної роботи зводять запис та просування каналів у тік-ток). Власне на тлі цього філософ і залишається або ж викладачем, або креативщиком чи піарником тощо. Хоча, якщо поглянути на історію, то процес інтегрування відбувався геть протилежним чином. «...аж до XIX століття, філософів не розпізнавали. Декарт був насамперед математиком, Кант викладав не філософію, а антропологію та географію, і вивчали – риторіку, не філософію, отож, питання щодо власної інтеграції у філософа не виникало. Тільки у XIX столітті нарешті знаходимо кафедри філософії; Гегель був професором філософії» [2]. У того ж таки Мішеля Фуко були суперечливі визначення й власного статусу: він періодично не погоджувався з тим, що він філософ. Бо власне визнання цієї філософської складової в собі можливе лише через результат. Власне тому, М. Фуко й зазначав, що він радше є «сліпим емпіриком», що досліджує: я намацую, я фабрикую / je t'ennon, je fabrique. Філософ завжди знаходиться у становленні.

Якщо вимірювати філософа критеріями нашого сьогодення, то, попри те, що це «бродячий свободний художник», який має змогу постійно підчитувати «розумних книг», це ще й «вічний студент», оскільки він завжди в процесі. Процеси мислення, пізнання – на те й процеси, аби завершитися хіба в точці власного Армагедону, навіть якщо тобі немає місця з-поміж суспільного буття. «Зрештою філософ повинен досліджувати пласти, які формують актуальне, зробити видимим це актуальне для тих, хто його здатен побачити. У цьому власне полягає роль філософа: ... той, хто грає, певною мірою, роль археолога, що вивчає як простір, в якому розгортається мислення, так і умови цього мислення, спосіб його конституювання. Філософ, який зливається з актуальним рухом групи, є журналістом, оглядачем, коментатором тощо» [2]. Саме тому на питання Марі-Женев'єв Фой, якою є роль філософа у суспільстві, Мішель Фуко відповідає: філософ не має ролі у суспільстві. Не має він цього статусу й дотепер.

Бенкет на руїнах. На одному з ресурсів, які висвітлюють питання освітніх досягнень, нововведень, проблем – «Освіта-інфо», нещодавно з'явилася «цікава умоглядна розвідка» щодо того, що сучасні діти є наскільки прогресивними, що вони не хочуть сприймати «застарілу» шкільну інформацію, яку їм подають на радянський манер. Майже цитата, «вони хочуть чути про бозон Хігса, адронний колайдер» і ще там про щось. Історія замовчує, яка саме вибірка дітей бралася до уваги при формуванні того опусу, як власне і опускається момент, що саме визнається застарілим. Чи можуть бути застарілими закони Ньютона або велика теорема Ферма? Не будемо вдаватися в рівень критичного мислення автора, який писав подібне, але про рівень навчання школярів – замислимося. Наразі, коли технічні можливості дозволяють сформувати найотимальніші умови навчання, коли в системі швидкоплинної інформації та кліпового мислення створюються

всі умови аби танцювати навколо школярів, якщо не з бубном, то принаймні в ролі великодного кролика, що приносить найсмачніше, говорити про «застарілість» вкрай недоречно. Більше того, система шкільної освіти вже давно йде шляхом, коли дитині дозволяється, якщо не бути індивідуальністю, то намагатися в собі це сформувати. Проблема лише в тому, що все це відбувається хаотично та безсистемно: не існує міцного базису та підґрунтя до того, аби дитина все, що протягом навчання сприймає, могла усвідомлювати та аналізувати. Відсутня складова самого по собі вміння мислити, навчання мисленню, а звідси й розпочинаються оті незадоволення та уявлення про застаріле.

Звісно, вже говорячи про університет, ще Фрідріх Ніше звертав увагу на те, що в ньому втрачається освітній потенціал. І відбувається це за рахунок того, що невизнання філософії як необхідної та важливої складової освіти призводить до вивітрювання розуміння принципів наукового пізнання, а все, що залишається, то функціональність та технологізація. Памфіл Юркевич вважав, що применшення ролі та значення філософії в університетській освіті призводить до формування так званих повсюдних «політехнічних шкіл», які націлені на багатознайство (а як відомо воно ума не додає) та деградацію науки у напрямку прикладного прагматизму. Відтак освіта зводиться «до розряду посібників, корисних для ділків, з яких вихолощується усе, що було розумного й що збагачувало особистість кращими переконаннями» [5, с. 301]. Було б вкрай безглуздо не погодитися. Особливо якщо враховувати, що на сьогоднішній день, навіть за умов існування філософії як дисципліни чи галузі, за якою навчаються та випускаються студенти, весь цей процес будується на діяльності менеджерських ділків. «...у науці зростає тіло її, що складається з багатьох відомостей, а сама душа – система раціональних принципів – лишається без культури й без відома про саму себе

та про своє ставлення до останніх цілей людської особистості» [5, с. 302].

Після філософії. Зрозуміло, що всі ті кризи, які переживає сучасна освіта, розпочалися значно раніше. Юрген Габермас вважає, що це сталося ще за часів відходу від новочасної наукової парадигми. Словесні коди, якими керувалася наука та освіта, а саме істина, справедливість та смак, відійшли в забуття. Можливості філософії та розуміння її зв'язку з «тотальністю» відкинули на смітник і розуміння знання як певного авторитету, необхідного в комунікативній практиці соціальних спільнот та наукових кіл. Замість узгодження комунікативного поля через філософське знання сформувалася звичка насаджувати примус, нав'язувати безумовні цінності, пропагувати одноразові практики. Як завважував Ю. Габермас, «філософія ще здатна зберегти свої раціональні інтенції сьогодні, якщо вона буде репрезентувати себе в формі само-рефлексії науки» [4, с. 277]. Але це теж малоймовірно. Оскільки саму по собі філософію всіляко намагаються утискати та нівелювати як дещо вартісне для освіти, а відповідно, і не корисне для всього загалу наукових практик.

Наразі ж вона могла б «...вступити в співпрацю з гуманітарними науками, обираючи для себе роль генератора ідей, посередника та інтерпретатора із перспективи життєвого світу. У модусі дискурсивної етики філософія здатна успішно виконувати роль організатора публічного застосування розуму щодо обговорення наукових проблем. За цих умов наука постає тріумфом комунікативної рефлексії, а наукове знання отримує своє обґрунтування (легітимацію) в мовних іграх спільноти науковців як знання, що найбільш прийнятне в раціональному відношенні» [4, с. 197].

Сьогодні, що надто поглинене черговими реформами, уявними поліпшеннями та оптимізаціями, реорганізаціями та об'єднаннями, втрачає останні натяки на можливість інтелектуального та духовного загартування людини. Освітня та професійна

підготовка, що наразі прагне лише ринкового орієнту (має це за ціль та на цьому лише й тримається), не несе майже ніякої доброчинності, а лише породжує чергові вади системи. Дух свободи, вільного мислення, інтелектуальний розвиток – це все, та багато чого іншого, лише кольорові слова, які інколи вкраплюються в тексти та палкі промови «реконструкторів».

Висновок. Сучасна освіта є динамічним феноменом, що вже тривалий час знаходиться в стані оновлення. Для її реформування застосовується досвід різних освітніх систем, які б сприяли розвитку індивідуальності, творчої особистості та розкривали межі наукового потенціалу. В основу таких експериментальних прагнень покладено ідею про те, що має сформуватися така освітня парадигма, що сприятиме культивуванню образу гармонічної людини, яка не лише має знання, отримує професійні якості та відповідний фах, але й виступає системою ціннісного символічного капіталу та прагне до самопізнання. Все, начебто, досить гарно виглядає, аби історія не була такою сумною. Якими б благородними не були наміри, які палкі б та промовисті ідеали не

закладалися в основу чергової освітньої стратегії, тієї ж таки гармонії, не говорячи вже про мислення, досягти неможливо, оскільки з підвалин самої споруди виймають міцний матеріал. А підміна його на штучні заміники, такі ж нетривкі, як і все в швидкоплинній системі ринку, ніколи не дасть бажаного результату.

Коли людина потрапляє в якусь халепу, вона може зробити дві речі. По-перше, спробувати зрозуміти, чому вона туди потрапила. По-друге, спробувати вибратися звідти. Помилка людини полягає в тому, що вона думає, що ці дві дії якимось чином пов'язані між собою. Але це далеко не так. Оскільки вибратися з халепи набагато простіше, ніж зрозуміти, чому ти туди потрапив. Варто вибратися з халепи один раз і надалі подібної ситуації можна уникнути. А щоб зрозуміти, чому ти туди потрапив, інколи потрібне все життя, і сумно, якщо воно минеться в суцільній халепі. Людям лише здається, що вони ходять по поверхні кулі і дивляться в нескінченний простір, а насправді вони живуть усередині порожньої сфери, і космос, який вони бачать, – всього лише оптична ілюзія.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бартусяк П.** (2021). Переклад: Мішель Фуко «Фуко відповідає Сартру» (Розмова з Жан-П'єром Елькабахом, *La Quinzaine littéraire*, № 46, 1-15 березня 1968 р., С. 20–22 / Сентенції, Vol. 7, No. 1, С. 69–72.
2. **Бартусяк П.** (2020). Переклад: Мішель Фуко «Хто такий філософ» (Бесіда з Марі-Женев'єв Фой, *Connaissance des hommes*, № 22, осінь 1966. С. 9). URL: https://kontur.media/m_foucault_bartusiak.
3. **Габермас Ю.** (2001). Філософський дискурс модерну. Київ : Четверта хвиля. 424 с.
4. **Габермас Ю.** (1998). Філософія як берегиня та інтерпретатор. *Після філософії : Кінець чи трансформація?* Київ : Четверта хвиля. С. 260–278.
5. **Юркевич П.Д.** (1993). Вибране. Київ : Абрис. 416 с.

REFERENCES

1. **Bartusiak P.** (2021). Pereklad: Mishel Fuko «Fuko vidpovidaie Sartru». [*Translation: Michel Foucault "Foucault responds to Sartre"*]. (Rozмова z Zhan-Pierom Elkabakhom, *La Quinzaine litt raire*, № 46, 1–15 bereznia 1968 r., s. 20–22 / Sententsii, Vol. 7, No. 1, S. 69–72. [in Ukrainian]
2. **Bartusiak P.** (2020). Pereklad: Mishel Fuko «Khto takyi filosof». [*Translation: Michel Foucault "Who is the Philosopher"*]. (Besida z Mari-Zheneviev Foi, *Connaissance des hommes*, № 22, osin 1966, s. 9). URL: https://kontur.media/m_foucault_bartusiak [in Ukrainian]
3. **Habermas Yu.** (2001). *Filosofskyi dyskurs modernu. [Philosophical discourse of modernity]*. Kyiv: Chetverta khvyliia, 424 s. [in Ukrainian]
4. **Habermas Yu.** (1998). *Filosofiiia yak berehynia ta interpretator. Pislia filosofii : Kinets chy transformatsiia? [Philosophy as a guardian and interpreter // After Philosophy: End or Transformation?]*. Kyiv: Chetverta khvyliia. S.260-278. [in Ukrainian]
5. **Yurkevych P.D.** (1993). *Vybrane. [Selected]*. Kyiv : Abrys. 416 s. [in Ukrainian]